

Vera Katz

OSNOVNA OBILJEŽJA AGITPROP KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945.-1948.)

Mada je već prošlo oko pedeset godina od kraja Drugog svjetskog rata, povijest Bosne i Hercegovine nakon 1945.godine, uglavnom, je zastupljena samo u pionirskim zahvatima. Ponekad se činilo da je dosta toga poznato i proživljeno, stoga su znanstvene historiografske analize izostale. Pravedan za ovakav nedostatak nalazila su se i u teoriji povijesne distance od određenih događaja. Svakako, danas to ne može biti opravdanje. "Godina 1989. - dvjestogodišnjica francuske revolucije i verifikacije američkog Ustava - i simbolično je označila odlučni slom komunizma; on je od tada prestao postojati kao značajni čimbenik svjetske povijesti (...) zavjesa je doista pala kada se stari Sovjetski Savez raspao i kada je Rusija nakon kolovozkog puča 1991. zabranila Komunističku partiju".¹ Prema tome, više se ne može tražiti opravdanje da procesi nisu završeni. "Nakon 1989. počelo se na totalitarizmom opuštenom području obnavljati civilno društvo stvaranjem desetaka tisuća novih udruga-političkih stranaka, radničkih sindikata, novih časopisa i novina, ekoloških klubova, književnih društava, crkava, nacionalnih skupova i slično".² U okviru tih prijelomnih godina dvadesetog stoljeća, potrebno je izučavati i povijest Bosne i Hercegovine koju ovi događaji nisu mimoišli, nego su je iz temelja uzdrмали. Bosna i Hercegovina može se uzeti kao školski primjer istraživanja od vremena nametanja komunističkog ideološkog koncepta vlasti jednoj zemlji još tijekom Drugog svjetskog rata pa do razdoblja izlaska iz takvog društveno-političkog sustava 1990.godine. Val demokratskih ideja zahvatio je i Bosnu i Hercegovinu uništavajući legitimnost komunističkog režima, ali demokratizacija se teško uspostavljala u procesu dezintegrirane Jugoslavije, tijekom agresije i međunacionalnih sukoba unutar same zemlje (1992.-1995.). Da bi se objasnili događaji u intervalu između 1989. i 1995.godine ipak se povijesničari moraju vratiti daleko u prošlost. Za starija povijesna razdoblja, bosanskohercegovačka historiografija se može pohvaliti vri-

¹ Francis Fukujama, *Kraj povijesti i posljednji čovjek (The End of History and the Last Man)*, Hamish Hamilton, London, 1992.), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994, str.68, prijevod sa engleskog Rajka Rusan Polšek.

² Isto, str. 77.

jednim monografijama i studijama, ali za socijalistički razvitak Bosne i Hercegovine tek je na povijesničarima da slijede tu historiografsku tradiciju.

Prema već ustaljenom metodološkom principu, elaboriranje bosanskohercegovačke povijesti nakon 1945. godine potrebno je istraživati u okviru jugoslavenske države kojoj je Bosna i Hercegovina pripadala kao njena federalna jedinica. Pri tome ne treba zanemariti ni položaj druge Jugoslavije u razjedinjenom poslijeratnom svijetu, između Istoka i Zapada, vrlo blizu "gvozdenoj zavjesi" koju je Winston Churchill definirao na koledžu u Fultonu, 5. ožujka 1946, u prisustvu američkog predsjednika Harry Trumana, a prema čijim tumačenjima "su je komunisti spustili između svog i slobodnog svijeta".³ Kroz povijest, bosanskohercegovačka zemlja bila je prostor preko kojeg su velike sile i susjedi crtali svoje ekspanzionističke planove. To je bila zemlja razdjelnica katoličanstva i pravoslavlja, a ujedno i dom katoličanstvu i pravoslavlju i Crkvi bosanskoj i islamu i židovstvu još od vremena razvijenog feudalizma. U kontekstu svog tog povijesnog nasljedstva potrebno je izučavati bosanskohercegovačku povijest dvadesetog stoljeća.

USA i SSSR sa vojnom, političkom i ekonomskom nadmoći nad ostatkom svijeta su se izdvojile kao dvije supersile te kontrolirale svaka svoj dio interesne sfere, što je bio uvod u njihovu konfrontaciju u vrijeme poslijeratne hladnoratovske politike. Mnogi politički događaji su zaoštravali sukobe u svijetu i doveli ga do ivice ratnog konflikta, a jedan od njih je bio i nametanje sovjetskog hegemonizma istočnoeuropskim i balkanskim zemljama. Zapad je vrlo kratko poslije rata odustao u borbi za Jugoslaviju koja se utapala u socijalističkom moru Istoka napuštajući potpuno koncept civilnog društva. Unutar tog jugoslavenskog socijalističkog modela, a na primjeru bosanskohercegovačkog društva, mogu se pratiti procesi izrastanja jednopartijskog sustava vlasti. Snažna sovjetska država uistinu je izgledala vrlo snažno, a posebno na globalnome strateškom nadmetanju sa SAD-om, stoga je Jugoslavija importirala institucije koje su bile vrlo djelotvorne neovisno o nacionalnim i kulturnim tradicijama zemlje-uvoznika, a to su: Komunistička partija kao prethodnica režima; ideologija koja vlada svim djelovima života; planska privreda - centralizirana ministarstva i policijski aparat.

Jedan od vrlo važnih pravaca djelovanja KPJ bila je ideološka angažiranost u ukupnom kulturnom razvitku, a uglavnom, se podvodila pod agitaciju i propagandu. Bez obzira što pojmovi agitacija i propaganda imaju različita terminološka i funkcionalna značenja, ovaj novi ideološki koncept podvođen je najčešće pod zajedničkim imenom agitprop, što je bio najefikasniji način partijskog djelovanja u svim komunističkim zemljama pa i u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini. Obnova materijalnog i duhovnog života u Bosni i Hercegovini otpočela je sa oslobodenjem snažnim zamahom ka uspostavljanju socijalističkog modela društva. Nova vlast težila je ka brzom ekonomskoj obnovi zemlje, a ta ekonomska obnova izvedena u

³ Thomas S. Arnis, *Encyclopedia of the Cold War*, New York, 1994, p.127.

komunističkoj režiji značila je i bržu stabilizaciju političkog sustava. Uspostavljanje uravnotežene političke moći značilo je i kontroliranje kulturnog života i njegovim usmjeravanjem ka potpunim provođenjem socijalističkog preobražaja društva. "Komunistička partija Jugoslavije borila se da održi ravnotežu između dva prioriteta: jedan je baziran na dugogodišnjem ideološkom cilju i na trenutnim političkim i ekonomskim potrebama".⁴

Među prvim mjerama koje je nova vlast uradila bila je da cjelokupna materijalna baza kulturnog života (škole, institucije...) postanu državno vlasništvo. Svakako, kada sama država financira tu vrstu djelatnosti, tada je i kontrolira. U razdoblju između dva svjetska rata, Jugoslavija, odnosno Bosna i Hercegovina bila je među najnerazvijenijim europskim zemljama, što je bilo pogodno tlo za Komunističku partiju i početak oblikovanja te, uglavnom, neobrazovane mase i ostvarivanja vlastitih ciljeva i zadataka. Politika Partije u kulturi imala je zadatak "eliminiranja kapitalističkih ostataka".⁵ Stvaranjem državnog vlasništva, tj. eliminiranjem privatne svojine kroz razne "revolucionarne mjere" odrazilo se potpuno na obrazovanje i kulturu. Ustavom iz 1946. godine, privatni sektor se smatra "ostatkom politički pobjedene buržoazije", a državni, kao napredni, "ekspozent Partije", koja je nastupila u ime naroda. Termini "partijski", "socijalistički", "komunistički" se ne upotrebljavaju u javnom životu, već samo "narodni";⁶ pa tako su narodna vlast, narodno prosvjeđivanje, narodna milicija, narodna armija, narodni napredak...bili uobičajeni nazivi. Stvaranjem državnog vlasništva stvorena je drugačija osnova za financiranje i kontroliranje kulturne politike kroz mrežu organizacija prema utvrđenoj shemi od najniže do najviše razine. U okviru zakonskih akata nacionalizirane su tiskare, knjižnice, čitaonice, škole, kinematografija itd, čime je nova država dobila materijalnu osnovicu za ostvarivanje vlastitog koncepta obrazovanja i kulture. Izgradnji materijalne osnove za kulturnu politiku doprinio je i "Prijedlog Zakona o pribiranju, čuvanju i raspodjeli knjiga i drugih kulturno-naučnih predmeta" koji su postali državna svojina prema Odluci AVNOJ-a od 21.11.1944.godine,⁷ što je prema već ustaljenoj praksi preneseno i u državno-politička akta Bosne i Hercegovine. Provođenje ovih zakonskih akata je vrlo interesantno pratiti kroz arhivsku građu. Među najinteresantnijim arhivskim dokumentima su oni koji govore o utvrđivanju vrijednosti historijskih i umjetničkih djela na pojedinim područjima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine gdje se nije znalo razgraničiti što je to umjetnička, historijska vrijednost, a što školski inventar, na primjer, "...na dosta mjesta postoji i šteta na kulturno-istorijskim predmetima i prirodnim zna-

4 Carol S. Lilly, *Problems of Persuasion: Communist Agitation and Propaganda in Post-war Yugoslavia, 1944-1948*, *Slavic Review, American Quarterly of Russian, Euroasian and East European Studies*, vol.53, No.2, summer 1994, p. 396.

5 To je najčešće spominjana fraza u dokumentima koja je označavala opći demokratski pokret u duhu nastavka revolucije u mirnodopskim uvjetima, tumačena prema komunističkim ideolozima.

6 Kroz cijelu arhivsku građu bez obzira na koji se to arhivski fond odnosi, rabi izraz "narodni".

7 Zakon je ratificiran 29.05.1945. *Službeni list FNRJ*, br.36, 1945, str.299.

menitostima i da je ta šteta, ili zbog nehata ili zbog neshvatanja važnosti tog posla ili zbog odsustva smisla za kulturno-istoriske vrijednosti ostala neprijavljena. Primjera radi navodimo da je Etnografski muzej u Banjoj Luci u pogledu ratne štete na kulturno-istoriskim predmetima nadležnom Okružnom narodnom odboru podnio negativan izvještaj (...)", a kod prijave ratne štete prema drugom obrascu "(...) 276 muzealija procjenjeno je skoro isto toliko koliko i 22 alatke (...)".⁸ O tim i sličnim pitanjima prepiska je trajala vrlo dugo dok su se usaglasili kriteriji, odnosno dok su zaduženi ljudi na terenu shvatali šta se od njih traži, mada je mnogo vrijednih djela otuđeno iz zemlje tijekom, ili neposredno, nakon rata.

Financiranje prosvjetno-kulturnih potreba bilo je regulirano zakonima o budžetima saveznog i zemaljskih ministarstava i narodnooslobodilačkih odbora, čime im je omogućeno da u okviru tih prihoda zadovoljavaju svoje potrebe. Budžetska sredstva su bila povezana u jednu cjelinu pa je postojalo prelijevanje novca i za druge svrhe i za druge potrebe.⁹ U arhivskoj dokumentaciji Ministarstva prosvjete postoje podaci o budžetskim sredstvima, ali je nemoguće utvrditi sume novca za kulturno-prosvjetnu djelatnost. Iz podataka osnovnih organizacija tj. narodnih odbora javlja se još veći problem zbog nedostatka potpunih podataka, a osim toga u ovoj vrsti djelatnosti u svojim aktivnostima preklapali su se poslovi narodnih odbora, narodnofrontovskih organizacija, sindikata, organizacija AFŽ-a, omladine i partijskih organizacija, jer su svi imali agitpropovski "sektor rada". Sami brojevi iznosi ne bi odražavali stvarnu materijalnu vrijednost, jer je ulaganje u kulturu najvećim dijelom činilo vrednovanje dobrovoljnog rada u izgradnji objekata, besplatno angažiranje na analfabetskim i prosvjetnim tečajevima, u domovima kulture, knjižnicama i čitaonicama, diletantskim grupama itd.

Osnivanje, nadzor i materijalno staranje nad svim kulturno-prosvjetnim institucijama organizirano je na teritorijalnom principu prema važećoj administrativnoj podjeli zemlje. Mijenjanjem administrativno-teritorijalne podjele mijenjala se i shema kulturno-prosvjetnih institucija, ali im je svrha ostajala ista, tj. odgojiti "novog čovjeka" sposobnog za novo socijalističko društvo. To su bili mjesni, sreski, okružni i oblasni odbori na razini narodne vlasti, partijskih, narodnofrontovskih, omladinskih i još nekih organizacija. Mjesni narodni odbori postojali su kroz cijeli period, a povremenim ukidanjem ili formiranjem sreskih, okružnih i oblasnih narodnih odbora samo su se kompetencije prenosile na više ili niže razine. Zadaci zaduženih ljudi, kojih je uvijek bio nedovoljan broj u ovom sektoru djelatnosti, bilo je obezbjeđivanje prostora, ogrijeva, osvjjetljenja, potrošnog materijala, zatim deko-
ra, kostima, tiskanja plakata, kupovine i skupljanje knjiga, popravaka i podizanje školskih zgrada, domova kulture, knjižnica, čitaonica, kina, diletantskih grupa, nar-

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (A BiH): Ministarstvo prosvjete NR BiH (1945-1951), (MPRS, 1945-1951): 11/45; Prepis odluke o obrazovanju Zemaljske komisije za utvrđivanje ratne štete na kulturno-istorijskim predmetima i prirod-
ninamenitostima Bosne i Hercegovine upućeno Ministarstvu prosvjete DFJ u Beogradu.
⁹ A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi 98/1, 1945.

odnih univerziteta i slično. Razgranatom mrežom kulturno-prosvjetnog rada nastojalo se potisnuti i onemogućiti svako drugačije mišljenje osim onog koje je Partija zagovarala. U periodu obnove u svim oblastima života te i na polju prosvjetno-kulturne politike vodilo se računa da se sa što manjim finansijskim sredstvima postignu što veći rezultati.

Period obnove zahtijevao je brzo reagiranje na saniranju i obnovi najneophodnijih objekata značajnih za privredu, promet, zdravstvo, školstvo, kulturu i drugo. U tome nije bilo realnog sustavnog planiranja. Od visine materijalnih sredstava zavisile su i forme rada u narodnom prosvjećivanju i u kulturi. U prvo vrijeme, uslijed oskudice, forsiraju se najjednostavnije forme rada, koje su trebale da sa minimalnim sredstvima donesu izvjesne rezultate. Otuda u prvim poslijeratnim godinama preovladavaju analfabetski tečajevi kao osnovni prosvjetni rad, zatim, osnivanje knjižnica, čitaonica i narodnih univerziteta, zidnih i usmenih novina, dok se rjede daju kino predstave, slušanje važnih političkih govora na radio programima i slično. Glavna karakteristika svih tih djelatnosti bilo je osposobljavanje ukupnog stanovništva da zna čitati i pisati, tj. da su u mogućnosti da prime sadržaje koje prezentira Partija. Kada se pogledaju budžetska sredstva za kulturu i prosvjetu u 1946. godini, ona rastu u odnosu na 1945. godinu.¹⁰ Budžet u 1946. godini, osim što se povećao, bio je jednim dijelom usmjeren na stipendiranje članova i simpatizera Partije u oblasti kulture i prosvjete. U 1946. godini povećana su sredstva za nagrade, autorske honorare i pomoć književnicima i umjetnicima koji su veličali socijalističku revoluciju, bratstvo-jedinstvo i velikane (narodne heroje) NOP-a.¹¹ Za masovno opismenjavanje stanovništva možda će slijedeći primjer ilustrirati onovremeno stanje. U 1945. godini, na primjer, uloženo je 180.000 dinara, a opismenjeno je 40.000 odraslih ljudi iz čega proizilazi da je državu opismenjavanje jednog čovjeka, kada je riječ o materijalnim ulaganjima, koštalo oko 4,5 dinara.¹² Niska ulaganja u analfabetske tečajeve je jedan od osnovnih razloga što su oni najrasprostranjenija forma rada u vremenu opće oskudice, a uz to, opismenjavanje je u tom periodu i prioritetni zadatak Partije u kulturno-prosvjetnoj politici.

Već u 1946. godini postoji izvjestan plan o obnovi zemlje. Tu postoji problem što su planovi uvijek bili ambiciozniji od vlastitih mogućnosti. Prema važnosti, kulturno-prosvjetne aktivnosti bile su vrlo visoko na listi prioriternih zadataka. Napravljeni su planovi po kojima je prosvjeta i školstvo u Jugoslaviji trebalo da dobije novčani kredit od 100.000.000 dinara i 80.000.000 dinara.¹³ Prema podacima, Ministarstvo prosvjete NR BiH, radi zодovoljavanja kulturno-prosvjetnih potreba tražilo je kredit od 60.500.000, a dobilo samo 35.400.000 dinara.¹⁴ Veliki dio sred-

10 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi, 55/2, 1946.

11 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi, 56/3, 1946. U arhivskoj građi navedena su imena tih ljudi, ali za ovaj tekst su irelevantna.

12 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi 85/2, 1945.

13 Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji*, Beograd, 1983. str.157.

14 A BiH, MPRS, (1945-1951), povjerljivi spisi, 86/3, 1946.

stava otpadalo je na plaće prosvjetnim radnicima, zatim "kadrovima" koji su sjedili u raznim institucijama i komisijama za prosvjetu, znanost i kulturu, a posebna suma je odlazila za stipendije. Najmanji procenat, samo 0,20% se izdvajalo za materijalno investiranje u prosvjetu, tj. za izgradnju novih objekata neophodnih za brži kulturni napredak.¹⁵ Prelistavanjem finansijske dokumentacije, mada nepotpune, Ministarstva prosvjete NR BiH, može se uočiti da je najveći dio sredstava ostajao u Beogradu, a znatno manje u pojedinim republičkim središtima. Takav odnos je bio i u samim republikama, pa su uvećana sredstva za prosvjetno-kulturni rad dobijali oni gradovi u kojima je već postojala neka kulturna tradicija i razinska natprosječnost. U Sarajevu je tako ostajalo najviše sredstava, a ulagalo se u institucije i u uzdizanje kadrova, potom, ali znatno manje, u nekim ostalim središtima okruga (Mostar, Banja Luka, Tuzla...). Materijalna sredstva su teško ili nikako stizala do sela i do zaostalih krajeva. To pokazuje da je suma iz budžeta namijenjena mjesnim odborima bila veoma mala i da njome nisu mogli zadovoljiti ni najosnovnije potrebe škola, a kamoli drugih kulturnih institucija. U tim planovima mnogo se tražilo od sela, a za ostvarivanje zadataka koje je Partija očekivala od sela u oblasti narodnog prosvjeđivanja, uglavnom, selo je dobivalo učitelja, a nastava se odvijala u privatnim kućama ili trošnim školama sa oskudnim školskim namještajem i priborom. Najveći kulturni događaji na selu bili su putujuće kino i amaterska društva sa predstavama, a da bi se predstave mogle razumjeti dolazili su i tumači koji su pojašnjavali tijekom radnje. Na selu se posebno osjećao raskorak između planiranog i ostvarenog, jer je bila stalno prisutna nadolazeća nepismenost, jer i dalje ženska djeca nisu išla u školu. Posebno teško je bilo uskladiti obrazovne i kulturne sadržaje sa poljoprivrednim radovima, te je najveći dio sadržaja bio u zimskom periodu. U najvećem broju partijskih izvještaja seljaci su se tužili da ne vide svoj interes u komisijama za selo, da nema konkretne pomoći i da se od sela uzima sve i daje gradu.¹⁶ Selo je posebno zasmetalo i partijsko omalovažavanje okupljanja oko vjerskih objekata. Novac namijenjen mjesnim odborima bio je vrlo mali i njime nisu mogle biti zadovoljene ni najosnovnije potrebe škola, a da ne govorimo o drugim kulturnim događajima. Svakako, posljedice nedovoljnih ulaganja bile su slab rad, naročito na selu, ali i u nekim manjim gradovima. Postojao je ogroman nesrazmjer između nedovoljnih ulaganja i velikih zahtjeva u svim dijelovima društva, od visokoškolskih do osnovnih škola, zatim od kulturnih i umjetničkih kuća sa tradicijom do diletantskih grupa na selima, izrazita potreba za raznovrsnijim tiskom u vremenu nestašice papira i slično. Partija je nastojala u tim prvim poslijeratnim godinama da putem minim. ali sredstava ostvari masovni model kulture. Nedostatak novca nadoknađivao se dobrovoljnim radom i entuzijazmom.

Kulturni razvoj jedne zemlje u sveobuhvatnosti tumačenja tog pojma ima, svakako, polaznu osnovu, a to je postotak pismenosti i stupnjevi obrazovanja

¹⁵ Isto.

¹⁶ A BiH, Ministarstvo poljoprivrede NR BiH (MP), 16/3, 1945.

ukupnog stanovništva. U bosanskohercegovačkom društvu broj nepismenih bio je izuzetno visok. Prema podacima od 15.03.1948.godine, evidentirano je 1.198.285 stanovnika bez ikakve školske spreme (i to starijih od deset godina) ili izraženo u procentima 46,7%.¹⁷ Taj postotak bio bi znatno veći da je uzimano u obzir ukupno stanovništvo, ali i sa ovim podacima Bosna i Hercegovina nalazi se pri dnu ljestvice u jugoslavenskim republikama (na primjer u Sloveniji je bilo 5% nepismenih od ukupnog broja stanovništva). Skoro polovica stanovništva (iznad deset godina starosti) bila je nepismena, a i onaj dio koji je ulazio u skupinu pismenih imao je izrazito slabo obrazovanje. Tako je sa osnovnom školom (četiri razreda osnovne škole) bilo 21,6%; sa nižom srednjom školom (osam razreda osnovne škole) 3,1%; sa višom srednjom (današnji rang srednje škole) 1,0%; sa fakultetom 0,2% i nepoznatih podataka 0,01% stanovništva.¹⁸ Iz tako niske razine obrazovanosti ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva, partijsko članstvo bilo je pozvano da sprovede, između ostalog, i novi model kulturne politike na široko postavljenoj osnovici. Međutim, obrazovna razina i partijskog članstva i rukovodstva bila je nezadovoljavajuća. Od ukupnog broja partijskog članstva u BiH 1946.godine (20.474), bez škole je bilo 26,3%; sa četiri razreda osnovne škole 53,3%; sa osam razreda osnovne škole 10,8%; sa svršenom srednjom školom 2,9%; studenata 0,9% i sa fakultetskom naobrazbom 1,5%.¹⁹ Do 1948.godine taj podatak se mijenja, tako da postotak onih bez škole opada na 21,0%, sa osnovnom školom se povećava na 58,6%; sa svršenom srednjom školom se smanjuje na 2,6%; studenata se povećava na 1,0%.²⁰ Grupacija sa visokoškolskom spremom se smanjila do 1948.godine na 0,8%.²¹ Najviše je porastao broj onih koji su se opismenjivali kroz razne osnovne tečajeve (ili kurseve) s malo ili bez ikakvog općeg znanja. Među prvim zadacima bilo je opismenjavanje partijskog rukovodstva i članstva koji su trebali nositi razvoj poslijeratnog društva, odnosno provođenje u praksu partijskih zadataka. Slabo obrazovano članstvo usporavalo je rad ambiciozno zacrtanih planova teorijsko-predavačkog sektora (u agitprop komisijama) koji su na spiskovima obvezatne literature planirali za čitanje djela klasika marksizma, Istoriju SKP(b) i odabrane članke iz lista "Borba", u situaciji kada znatan broj članova nije znao savim dobro čitati, a da ne govorimo o tome da razumije i učestvuje u raspravama o raznim pitanjima teorijske prirode. Tendencija je bila obrazovati članstvo, bez obzira da li to oni žele ili ne, te ih usmjeravati na samoobrazovanje nakon završetka škole, a posebno se na svemu tomu inzistiralo za partijsko rukovodstvo u osnovnim i sreskim organizacijama. Osim općeg obrazovanja, Partija je svoje rukovodeće kadrove školovala i u partijskim školama raznih rangova tako da je odgajala sebi vjeran kadar, ideološki

17 *Statistički godišnjak 1945-1953*, Zavod za statistiku i evidenciju, Republika Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1954, str.50.

18 Isto.

19 A BiH, *Arhiv Centralnog komiteta SK BiH* (A CK SK BiH), fond: Pokrajinski komitet KPJ za BiH (fond:PK KPJ BiH), kutija (K-) 178/1947; Dokument (D-) bb, datum: 15.01.1948; K-277/1948, D-5165/III, d-24.01.1949.

20 Isto.

21 Isto.

sposoban za provođenje komunističkih ideja, tj. "idejne linije KPJ". Kroz kulturnu politiku, Partija je širila svoje političke poglede i ideologiju, te utjecala na svijest ljudi, koja bi omogućila da se shvate i razumiju "revolucionarne promjene u društvenom životu", te ih "podsticala na nove napore u izgradnji socijalizma, sprečavala da njihovu kulturnu zaostalost koriste reakcionarne i poražene snage za ostvarivanje svojih političkih ciljeva i manipulacija."²² Postojala je stalna tendencija da prosvjeta i kultura "ne smiju da zaostanu za ekonomskim razvojem zemlje, jer se napredak ekonomije nije mogao ni zamisliti, a još manje ostvariti sa političkim... nesvjesnim, neobrazovanim i stručno neosposobljenim radnikom ili pak sa seljakom-kulakom".²³ Zato je Partija kao osnovni cilj u oblasti kulturne politike postavila prevazilaženje nasljedne kulturne zaostalosti širokih slojeva društva, naročito radnika i seljaka. Slijedeći zadatak bio je radikalna zaokret ka demokratizaciji kulture prema masovnoj uporabi i širenju s ; rnije kvalitetnijim sadržajima, ali zato kvantitativno rasprostranjenim. Poseban zadatak bio je "likvidirati ideološke ostatke kapitalizma u svijesti širokih narodnih masa i njihovo vaspitavanje u duhu socijalizma..."²⁴ Javno su se isticali prioritetni zadaci iz domena kulture, naročito među širokofrontovskim organizacijama. Među prvim zadacima bila je likvidacija nepismenosti i to u što kraćem roku i obvezno školovanje za djecu školskog uzrasta kako bi se presjelo nastajanje novih analfabeta. Postavljeni planovi morali su se dostići uz stalnu akciju takmičenja i prebacivanja plana, na isti način kako se odvijalo takmičenje na radilištima i omladinskim akcijama. Posebna pažnja poklanjana je radnicima koji su morali poslije izuzetno napornog dana da se odazivaju svim ponudjenim sadržajima, jer je to bilo "za njihovu korist". Opismenjavanje i kulturno uzdizanje radnika bio je dugotrajan i mukotrpan posao s obzirom na činjenicu da se radnička klasa regrutirala sa sela, te je tako priliv nepismenih bio kontinuiran. Uz to postojao je problem sa sezonskim radnicima koji su bili na relaciji selo-grad, pa su propuštali tečajeve za opismenjavanje. Partija je smatrala da je radnik "svjesniji element socijalističke obnove", a u stvari je po broju akcija zaostajao za selom. Ideološki momenat je bio vrlo važan kada su bili u u panju radnici, pa se u velikom broju arhivskih dokumenata nalaze izvještaji koji govore o nezadovoljstvu akcijama kojima su se trebali opismeniti radnici. Sa slabom materijalnom osnovicom, Partija je od tih usitnjenih akcija tražila veoma mnogo. Uvijek je bila spremna kritizirati svaku manifestaciju koja nije imala izraziti agitacioni karakter. Ako u pojedinim manifestacijama nije bio dovoljan broj ideološki ispravnih elemenata, tada su programi kritizirani kao "malogradanski", "bezidejni", "prazni", "bezperspektivni" i da se u njima vide "ostaci građanskih elemenata", što je u svakom slučaju bila "negativna karakteristika" i za tvorca i za organizatora programa.

U prvim poslijeratnim godinama, obnavljane su škole s minimumom školskog pribora. Osim osnovnih škola, obnavljane su i druge institucije, kao npr.

22. A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-102/1946, D-2/46, d-11.03.1946.

23. Isto.

24. A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-9C 1/19, D-377/45, d-30.12.1945.

teatarske, pod imenom narodna pozorišta i to ne samo u Sarajevu već i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima; zatim obnavljane su muzeološke zbirke, a potom muzeji vezani za prošlost iz revolucije i narodnooslobodilačke borbe. Posebna pažnja se poklanjala osnivanju knjižnica sa strogo kontroliranim literatur-om. Književni fond se vrlo sporo obnavljao. S velikim poteškoćama širila se mreža radio-difuzije i kinematografije. Radio je slušan u grupama ili na javnim mjestima, a uglavnom, su se nastojali prenijeti govori najvažnijih političara tog vremena. Ponajviše se gradila mreža narodnih univerziteta koji su širili znanje iz svih oblasti preko vrlo popularnih tečajeva za stručno, idejno, političko i kulturno odgajanje velikog broja polaznika. Postoji anegdota iz tog vremena da su u međusobnim razgovorima sugovornici pitali jedan drugog koji su kurs završili, a ne koju srednju školu ili fakultet. To vrijeme brzih tečajeva ili kurseva, bilo je vrijeme zahuktalog procesa obrazovanja u entuzijastičkoj atmosferi. Odabir kursa zavisio je od potreba Partije i njene kadrovske politike. Opće usmjereno i ideološko obrazovanje bilo je vrlo bitno za razvijanje kulturnog stvaralaštva u "duhu marksizma-lenjinizma", a to je značilo ostvarivanje zadataka Partije "koja najbolje misli za svoj narod".²⁵ Stalno se potcrtavala potreba obezbjeđivanja materijalne i tehničke baze kulturnog života "koji mora da bude u rukama naroda i da postane narodna svojina".²⁶ Predznak narodni se uvijek stavljao kao potreba ukazivanja na stvaranje novog poretka. Likvidiranjem predratnih vlasničkih odnosa i privatne inicijative namjerno se onemogućavalo javno, zakonskim aktima, sa svrhom razbijanja rada svih središta koja bi eventualno mogla da služe okupljanju opozicije, posebno na polju kulture. Nastojala se stvoriti odbojnost naroda prema svim građanskim pogledima na kulturu kao "ostataka starih buržoaskih, kontrarevolucionarnih snaga".²⁷ U svim akcijama nastojao se organizirati masovni kulturni rad jačanjem aktivnosti agitatora po poduzećima, zatim izdanjima zidnih i usmenih novina, održavanjem političkih predavanja, širenjem radničkog tiska i dnevnih partijskih, frontovskih i sindikalnih listova, aktiviranjem rada folklornih i diletantskih grupa. Jedan od najvažnijih zadataka bio je vodenje sustavne borbe protiv neprijateljskih utjecaja u kulturnom životu. Pod neprijateljskim utjecajem smatralo se sve ono što je odudaralo od "partijske linije" u svim segmentima društva. Svako drugačije mišljenje od partijskog je tretirano kao neprijateljsko i "ostatak starih kapitalističkih snaga". Na udaru Partije bila je i apolitičnost, jer se svatko morao pokazati na kulturnom putu idejne borbe, tako da onih neaktivnih nije smjelo biti. Posebno se neprekidno ponavljala fraza o "podizanju kulturnog života na veći idejni i umjetnički nivo", o čemu govori bezbroj dokumenata. Veća idejna razina podrazumjevala je veličanje narodnooslobodilačkog rata i naroda što su bile teme za obradu u likovnoj, glazbenoj i književnoj umjetnosti. Visoka idejnost i kvalitet bili su jedino u funkciji socijalizma, a oni umjetnici, koji

25 A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-101/1946, D-1/46; d-20.01.1946.

26 Isto.

27 A BiH, MPRS (1945-1951), povjerljivi spisi 168/2, 1945.

se nisu slagali s tim unaprijed zacrtanim zadacima, gubili su mogućnost vlastite kreativnosti i u kulturi i u društvu. Komunističkoj partiji bilo je stalo za "preobražajem sela". U skladu sa organizacijom ratarstva u okviru zadružnih saveza, to je bila i vrlo podesna mogućnost za organiziranje zadružnih domova tj. masovnijeg okupljanja populacije na selu. Seljacima kao socijalnoj kategoriji Partija nije potpuno vjerovala, pa je smatrala da po sebi treba raditi na selu. Domovi kulture su, također, bili vrlo rašireni vid djelatnosti, što je značilo odvajanje od nekih predratnih mjesta zabave u nacionalnim i sportskim društvima "sumnjivog kvaliteta", kao i u crkvi. Kada je riječ o crkvama, posebna je propaganda bila usmjerena na odvajanje omladine od utjecaja klera. Kler, bez obzira na konfesiju kojoj je pripadao, smatran je "reakcionarnim elementom".²⁸ Svrha je bila stanovništvo brzo opismeniti, odgajati sa ideološkim usmjerenjem, zbiti u zadružne ili domove kulture, a zatim otvoriti čitaonice gdje će se u knjižnice smjestiti "brižljivo" izabrana knjiga koja će poukama odgajati podobnog čovjeka. U istoj namjeni bio je filmski repertoar pokretan i fiksni kino predstava, koje su prvo u žurnalima obavještavali gledatelje o dostignućima na polju obnove, a zatim su slijedili filmovi unaprijed cenzurirani, tj. filmski repertoar je, također, bio u okviru odgajanja "novog, socijalističkog čovjeka". Svakako, mnogo je detalja koji govore o djelatnosti na planu prosvjete i kulture, ali svakom tom fragmentu djelatnosti bilo je zajedničko da se odvijao u sklopu aparata agitacije i propagande, najmoćnijeg instrumenta za sprovođenje partijske politike.

Institucionaliziranje kulturne politike ostvarivano je odmah nakon rata s vrha društvene ljestvice. Smjernice za djelovanje donesene su na Trećem zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom u Sarajevu, 26. 27. i 28. travnja 1945. godine, osnivanjem Ministarstva prosvjete NR BiH. Ministarstvo je stalno širilo svoj djelo krug rada, a počelo je sa tri odjeljenja: Opšte odjeljenje sa 5 odsjeka (administrativni, odsjek za nauku i kulturu, tehnički, računsko-ekonomski i odsjek za arhivu); Odjeljenje za osnovnu nastavu (administrativni i nastavni) i Odjeljenje za srednju nastavu sa također dva odsjeka (nastavni i administrativni). Na čelu odjeljenja bili su načelnici, a na čelu odsjeka šefovi odsjeka.²⁹ Iz ovog središnjeg mjesta, koje je dobivalo instrukcije direktivnim metodom rada iz Beograda od nadležnog ministarstva, širila se mreža agitpropovskih organa izjaja preko najmanje tri pravca: državnog, partijskog i organizacija masovnog karaktera (Narodni front, Antifašistički front žena, Savez omladine, sindikalne podružnice i slično). Putem zakonodavstva nove vlasti postavljen je legitimitet za djelovanje na državno-centralističkim pozicijama. Vrlo važnim hijerarhijskim ustrojstvom institucija sprovedena je potpuna potčinjenost nižih institucija višim na svim razinama do Ministarstva prosvjete. Administrativno ustrojena država značila je subordinaciju na državnom planu, ali ista takva organizacija urađena je i za partijsku vlast. Veza između državne i partijske vlasti ostvari-

²⁸ Neprekidno spominjana formulacija u arhivskoj partijskoj dokumentaciji za kler.

²⁹ Kujović Mina, *Vodič za fondove Ministarstva prosvjete NR BiH 1945-1951*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, God. XX/XXI, br. 20-21, (1980-1981), str. 75-82.

vana je preko "podobnih kandidata", tj. Partiji odanih ljudi čije su se funkcije poklapale na državnim i partijskim razinama. U nedostatku vlastitog kadra odmah nakon oslobođenja, Partija je koristila raspoloživi stručni kadar mada u njega nije imala potpuno povjerenje. To je bilo posebno izraženo u vremenu stvaranja ili obnavljanja kulturnih institucija. Intencija je bila stvarati sopstvene institucije kulture i obrazovanja, a neprimijećeno ali sustavno gušiti one koje su komunisti smatrali kapitalističkim, građanskim i neprijateljskim. Stvaranje državnog i partijskog aparata bilo je uporedni proces, a odabir kadra nije se prepuštao slučaju, već se o tome vodila izuzetna kontrola. Ako bi se negdje pogriješilo, vrlo brzo se ispravljalo zamjenom kadrova, a greška pravdala "ostacima građanskih snaga koje rovare protiv narodnog kulturnog uzdizanja".³⁰ Paralelno sa svim tim nastojanjima, gušena je najvažnija komponenta koja je mogla restaurirati građansko društvo, a to je privatno vlasništvo nad materijalnom osnovicom kulture.

U periodu obnove trebalo je pokrenuti, obnoviti i reorganizirati na novim osnovama i sa novim sadržajima stare kulturne institucije, stvoriti mrežu umjetničkih udruženja oko kojih bi država mogla da okupi umjetnike, organizira i usmjeri njihov rad. Kroz zakonodavnu vlast države, tj. preko zakona, uredba, odluka, akata, pravilnika i preko direktiva, raspisa i naloga Partije nastojalo se jasno odrediti djelokrug rada i unutrašnja organizacija svake kulturne institucije posebno. Centralizirano ustrojstvo bio je princip za uređenje obrazovnih i kulturnih institucija. Piramida hijerarhijskog ustrojstva institucija - državnog, republičkog, oblasnog, okružnog, sreskog, mjesnog značaja - bila je podređena državi ili Partiji, tj. Ministarstvu prosvete u Beogradu (Ministarstvo prosvjete NR BiH) i Aparatu agitacije i propagande KPJ (odnosno Aparatu agitacije i propagande Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu).³¹ Osim zakonom propisanih djelatnosti, pismenom formom su izdavani zadaci i pisanim izvještajima obavještavani nadležni organi o urađenom poslu, ali uglavnom, o problemima na koje se naišlo. Zatim su za svaku instancu posebno prema određenoj problematici pravljeni zbirni izvještaji.

Strukovnim i drugim udruženjima poklanjala se posebna pažnja. Na primjer, kod stvaranja umjetničkih udruženja kaže se da su to "dobrovoljne strukovne organizacije", jer tako stoji u njihovim statutima, a zadatak im je da na teritoriji Bosne i Hercegovine "skupe i zadrže" sve aktivne umjetnike koji svoja umjetnička shvaćanja izgrađuju na principima "slobodnog umjetničkog stvaranja" i "spremi su da ulože sve svoje kvalitete u kulturno podizanje naroda i države".³² To je bila najbolja formulacija preko koje je Partija širila svoj utjecaj i svoju ideologiju među umjetnicima. S jedne strane, zadatak je bio da umjetnost potčine i preobrase u instrument za ostvarivanje ideoloških ciljeva, a s druge, širenje političkih utjecaja

30 A BiH, A CK SK BiH, fond: PK KPJ BiH, K-101/1946, D-3/46, d-15.04.1946.

31 *Službeni list* Demokratske Federativne Jugoslavije za 1946. godinu objavljuje sve uredbе za reguliranje prosvjetnih i kulturnih institucija.

32 *Statut Saveza književnika Jugoslavije*, 10.03.1946. godine.

pod plaštom narodnih interesa. Umjetnička udruženja bila su jako pogodna da u idejnom pogledu usmjere i kontroliraju rad umjetnika, a ona su, također, postala mjesta gdje se donose sudovi i izriču ocjene o umjetničkom stvaralaštvu i umjetnicima posebno, sve više poprimajući partijski rad "drugarske kritike i samokritike". Iz partijskih izvještaja o raznim udruženjima može se zaključiti da ona dobivaju čvršće ideološke komponente. Književne i umjetničke večeri i likovni sastanci počinju u većoj mjeri pratiti diskusije vezane za ideologiju, partijnost, teoriju socijalističkog realizma, teoriju odraza i slično.

Svi segmenti kulturnog djelovanja bili su pod budnim okom onih koji su pratili pravilnu partijsku liniju u kulturi. Partija se zalagala za stvaranje "socijalističke kulture" ili "mlade proleterske kulture". U osnovi tih stavova bilo je mišljenje da revolucionarne promjene traže postojanje posebne nove kulture, sposobne da odrazi dinamiku promjena, što je već samo po sebi imalo prizvuk radikalnog raskida sa kulturnim nasljedem koje su za sobom ostavile svrgnute klase. Socijalistički realizam, koji je stavove socijalne umjetnosti doveo do krajnjih konsekvenci, izgradio je kriterijume na osnovu kojih je vrednovao svako umjetničko djelo, pa i cjelokupno nasljede. Da bi služila revoluciji, tradicija je morala da bude marksistički i kritički osvjetljena "na nov način", tj. morala je da bude "partijska", po formi "realistička", po sadržaju "napredna, socijalna i narodna", što znači "jasna, razumljiva i široko pristupačna". Obogaćena idejom partijnosti i idejnom tendencijom, tj. kulturno nasljede morali su da nose u sebi sve elemente koji je spajaju sa interesima "mase trudenika", odnosno da imaju instruktivni i propagandni karakter. Kritika je ocjenjivala i djelo i autora i ukoliko bi jedan od elemenata bio doveden pod sumnju i ideološki znak pitanja, takvo nasljede je odbacivano kao negativno. Ovo je bio najefikasniji put da se odstrane svi utjecaji građanskog načina poimanja kulture, a kada se dodaju sve socijalističke mjere koje su najveći dio kulturnih vrijednosti doveli u državno vlasništvo, tada se može sagledati efikasnost partijskog djelovanja u kulturi. Partijska država učinila je vrlo radikalne korake protiv svega što se nije uklapalo u novi društveni sustav ili je podsjećalo na stari državni poredak. Redoslijed događanja bio je vrlo jasno izveden: prvo je vojnički potučen neprijatelj, zatim je zakonskim putem politički onemogućen kroz ukidanje višestranačkog sustava, a zatim razvlašćen od vlastite imovine i onemogućen u svim sferama djelatnosti, i ne tako rijetko proglašen "narodnim neprijateljem". Kroz ostvarivanje novog kulturnog koncepta može se pratiti i njegova uzajamnost sa političkim djelovanjem, tj. Partija je sukcesivno oduzimala materijalnu osnovicu kulturnim i drugim društvima i udruženjima čime je ukidala i potencijalnu mogućnost masovnijeg okupljanja opozicije. Bosna i Hercegovina nije imala sveučilište, akademiju znanosti i umjetnosti, snažna središta kulturnog života pa je ta transformacija ka socijalističkoj kulturi, socrealizmu, bila na nižim razinama u odnosu na neke druge federalne jedinice. Za razliku od institucija taj radikalni prijelaz bio je potresan, za mnoge pojedince i kulturno-prosvjetna predratna, nacionalna društva. Kada su bili u pitanju pisci i umjetnici, svakako, postojala je lista podobnih i

nepodobnih pisaca kako živih, tako i onih čija su djela ostala. Umjetnici ekspresionizma i moderne bili su proskribirani, jer "čine negativan uticaj na narod", i predstavljali su "opasnost od tuđih teorija, od nakaznih dekadentnih shvatanja umjetnosti i kulture, od vulgarne demokratizacije umjetnosti",³³ a tu su bili, također, uvršteni i oni koji su njegovali simbolizam, estetizam, otmjenost, aristokratizam, individualizam, kozmopolitizam i slično. Svi oni postaju neprihvatljivi u novom postrevolucionarnom vremenu, tj. u vremenu nastavka revolucije u mirnodopskim uvjetima. Neki kreativni intelektualci, nestali preko svojih djela i sa polica, povlačili su se ili pak okretali novim temama nadolazećeg vremena, a to su bila "neiscrpna vrela" iz narodnooslobodilačkog rata, perioda obnove i izgradnje zemlje, veličajući snagu naroda, a posebno "trudbenika", heroja rata i rada i slično. Vizuelno su se najbolje mogle vidjeti promjene u likovnoj kulturi, gdje se na velikim formatima oslikavala snaga boraca, ratara i radnika, prema propisanim uzusima da i najvećem laiku bude jasno tko je narod, a tko neprijatelj. Vrijedno i vjerno je praćen sovjetski tip socrealizma.

Poseban dio propagandnog rada bio je poklonjen tisku. Za novine je bilo potrebno novaca i papira što je, uglavnom, nedostajalo. Osim domaćih tekstova, objavljivani su i prijevodi iz sovjetske publicistike. Nekritičko i jednostrano prenošenje tekstova, učvršćivalo je ideološku povezanost sa Sovjetskim Savezom. Ovaj dio propagande je postajao sve masovniji, vremenom se izdavao sve veći broj novina, s tendencijom usmjeravanja ka određenim socijalnim slojevima i uzrastu.

Ove samo naznake ukazuju na veoma složen odnos kulturne politike Partije u krajnje nerazvijenoj bosanskohercegovačkoj stvarnosti. To je bilo vrijeme suprotnosti između radikalnih zahtjeva za odbacivanjem svega što nije narodno, realističko, korisno za partijsku ideologiju i pristupa koji je težio jednoj usmjerenoj i široj kulturnoj platformi shvatajući sve promjene poslijeratnog svijeta. Širina kulturnog djelovanja sama po sebi nije bila smetnja "kulturnim radnicima" i "poštenoj inteligenciji", ali, svakako, javni istupi najviših partijskih funkcionara o pojedinim pitanjima iz kulture koja su kasnije razradivana kao instruktivna i "teorijska" štiva na partijskim i narodnofrontovskim sastancima sputavali su i onemogućavali stvaralačku slobodu i kreativnost. Uzimanje početka od vlastite revolucije ili pak najdalje u prošlost od sovjetske revolucije, svakako, nije bilo prirodno stanje, već, naprotiv, teško razdoblje polarizacije nerazvijenih društava u vremenu poslije svjetskog sukoba i razmimoilaženja među ratnim saveznicima zbog ideoloških razlika. Bosanskohercegovačko društvo na razmeđu tih sukoba veoma je duboko osjetilo sve vrste polarizacije. Svako od uaznačenih pitanja može biti posebna tema za istraživanje, s obzirom na postojanje bogatog arhivskog materijala.

33 A BiH, PK KPJ BiH, K-143/1947, D-12148/47, d-09.06.1947.

S u m m a r y

MAIN FEATURES OF THE AGITPROP CULTURE IN BOSNIA-HERZEGOVINA (1945-1948)

Though fifty years had elapsed since World War II came to an end the history of Bosnia-Herzegovina after 1945 has been considered almost as a pioneer approach. Sometimes, it looked like that a great deal is known and people have been living with it, therefore the scholarly historical analysis are lacking. The excuse was found also in the theory of a historical distance of certain events. Nowadays, it cannot be an excuse anymore.

One (party) state undertook some very radical steps against all those things, that did not belong to the new state system or linked to the old regime. The order of events was very clear: the enemy was defeated, then, in a legal way, also politically defeated, multy party system was cancelled, private property lost and no possibilities in all spheres of activity. Not seldom, the enemy was declared as "people's enemy". The new cultural concept was born, it is possible to follow the Agitprop's reciprocal attitude to the political actions. Namely, the Party deprived the cultural societies and associations of their material basis successively, there was no potential possibility of a mass opposition movement. Bosnia-Herzegovina had no university, academy of science and arts or developed centres of a cultural life. The transformation into the socialist culture-socio-realism was on a lower level in comparison to other federeal members. That radical transition, unlike in institutions, for many an individual and pre war national societies was rather shattering. On the boundary of those crucial days, the Bosnian-Herzegovinian society had some profound feelings.